

*Валерій Кононенко (Вінниця)*

## **ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.)**

В роки Другої світової війни в Україні спостерігається активне зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя на окупованих територіях, відновлення храмів, що були знищені радянським режимом у довоєнний період під час політики «войовничого атеїзму», зародження та розвиток релігійних громад нового спрямування. Серед основних причин даних процесів слід назвати намагання звичайних людей в умовах військового лихоліття знайти підтримку у Бога, тимчасове припинення антирелігійної політики радянської влади, більш-менш лояльне ставлення до релігії німецької окупаційної влади тощо. Крім того, майже не зазнало антирелігійного впливу населення включених до складу УРСР західноукраїнських земель.

Проте, зазначенні процеси характерні вперш за все для християнських конфесій. Іудейська релігія в роки війни навпаки зазнала непоправних втрат. Внаслідок злочинної політики гітлерівських окупантів, що була спрямована на винищення єврейського народу, матеріальному та духовному світу євреїв на території України було завдано непоправних втрат. Проте, навіть це не допомогло уникнути євреям СРСР (УРСР) репресій у повоєнний період, у тому числі і в релігійному житті.

У своїй статті автор ставить за мету охарактеризувати особливості антирелігійної політики радянської влади стосовно іудейських общин, які в основній своїй масі були представлені євреями, що дуже часто набувала відвертого антинаціонального забарвлення.

У роботі використано фундаментальні дослідження українських істориків В. Даниленка, Ю. Данилюка, В. Нікольського, О. Пшеннікова, Ю. Шаповала, М. Шитюка<sup>1</sup>. Насичені фактичним матеріалом дослідження єврейських вчених, які працюють в Україні, зокрема М. Феллера, Л. Фінберга, І. Левітаса<sup>2</sup>.

На основі архівних матеріалів пояснюють антиєврейську політику радянської влади в повоєнний період М. Міцель, Г. Костирченко<sup>3</sup>. Безпосередньо особливостям антирелігійної політики радянської влади у перше повоєнне десятиліття присвячені праці М. Шкаровського, В. Єленського, О. Паталай, І. Крейзмана, М. Міцеля<sup>4</sup>. Наступ на релігію як засіб національної політики розглядають у своїх працях О. Бажан та В. Войналович<sup>5</sup>.

Як зазначалось вище, єврейські релігійні громади зазнали непоправних втрат ще в роки окупації. Наприклад, лише в одній Вінниці до 1941 р. євреїв проживало 33150 осіб, проте в роки війни вони були повністю виключені із економічного та суспільного життя, позбавленні будь-яких елементарних прав<sup>6</sup>. Чи не одними із перших нацистами були знищені духовні наставники єврейського населення. Показовим тут може стати доля відомого в роки війни Елі Кордонського, що служив у Вінниці раввином до закриття синагоги у 1930-му році радянською владою, а потому залишався духовним наставником євреїв міста. В 1941 році він був використаний і знищений нацистами<sup>7</sup>. За наказом командира айнзатцкоманди раввин зобов'язаний був за добу зібрати всю єврейську інтелігенцію для нібито реєстрації. Протягом двох днів Е. Кордонський закликав останніх добровільно прийти та зареєструватися, довіряючи окупаційній владі. У такий спосіб було виявлено і знищено 146 єврейських інтелігентів Вінниці. Через декілька днів був знищений із сім'єю і сам раввин<sup>8</sup>. Будівля Синагоги (сучасна вулиця – Соборна, 62) нацистами цинічно була перетворена на склад пограбованого майна та одягу знищених євреїв.

Проте, навіть після репресій нацистів євреї не уникли наступу на їхнє релігійне життя у повоєнний період. У перші повоєнні роки влада уважно вивчала питання релігійного життя, намагалася контролювати пов'язані з ним процеси. Та невдовзі стало зрозумілим, що релігія мала значну вагу у суспільстві, і дуже часто стояла на перешкоді офіційній ідеології, не дозволяючи повністю підкорити душу індивіда. У тоталітарному суспільстві було два шляхи у відносинах з церквою: або знищити її, або співпрацювати з нею. У тих тоталітарних країнах, де церква зберегла свої позиції (Італія, Іспанія), негативні наслідки тоталітаризму не були такими глибокими, як там, де вона була жорстоко придушена (Німеччина, Радянський Союз). Саме тому, навіть у повоєнний період стало неможливим існування в суспільстві одночасно релігії та сталінізму. Зростання ролі першої призвело до падіння впливу радянської влади, що безпосередньо загрожувало самому режиму. Внаслідок того, що в роки війни відбувся поворот суспільства до релігійних цінностей, які багато в чому визначають моральний стан людини, для відновлення втраченої довіри владі потрібно було або повернути церкву на свій бік, або знищити її. Це не можна було зробити через страх народного протесту одним рішенням, тому на релігію почався цілеспрямований поступовий тиск.

З відновленням радянської влади на колишніх окупованих територіях після розгрому Німеччини влада знову підходить до вирішення національного питання на імперських принципах. Наступ на

етноконфесійні осередки став одним із основних засобів здійснення національної політики в Україні у другій половині 40-х – 50-тих роках. Становище єврейських національних громад ускладнювалося ще й тим, що антирелігійна політика проти єврейського населення співпала з політикою державного антисемітизму в СРСР. Незважаючи на жахливі страждання в гетто і таборах смерті, переважна більшість євреїв залишились вірними іудаїзму та сповідували концепцію готовності віддати життя в ім'я Бога<sup>9</sup>.

На 1 січня 1947 р. відповідно до доповідної записки Ради зі справ релігійних культів при РМ СРСР про діяльність іудейських громад в 1947 – на початку 1949 років в СРСР було 162 громади, на 1 січня 1948 р. – 181, на 1 січня 1949 р. – 180. Із 180 молитовних будинків – 70 в УРСР, 36 – в РРФСР, 13 – в Молдавській РСР, 8 – в Узбецькій РСР, 31 – в Грузинській РСР, 7 – в Латвії, 4 – в Литві, по 3 – в Таджикиській і Азербайджанській РСР, 2 – в БРСР, по 1 – в Естонській, Казахській і Киргизькій РСР<sup>10</sup>. Мова йде про офіційно зареєстровані релігійні громади.

У даній доповідній записці також вказано, що «... Діяльність синагог відрізняється підвищеною активністю і підтримується не стільки релігійними переконаннями віруючих, скільки активною діяльністю націоналістично налаштованих клерикалів і інших осіб, що спекулюють на національних почуттях. Вони намагаються, називаючи себе «представниками єврейського народу», надати діяльності синагог суспільно-національного характеру, перетворити синагоги в свого роду «єврейські клуби», і намагаються проводити в них всякого роду націоналістичну діяльність, що нічого спільного не має ні з іудаїзмом, ні з релігійним культом»<sup>11</sup>.

Вже на початок 1947 року влада визначалися з профілактичними та упереджувальними діями стосовно релігійних громад (у тому числі і щодо їх ліквідації). В інформаційному звіті апарату Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР на квітень – червень 1947 р. визначалось, що «проведенням цієї роботи ми намагаємось скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад»<sup>12</sup>. Впродовж першої половини 1947 року в Україні було закрито 9 синагог<sup>13</sup>.

На думку влади, «націоналістичні настрої діяльності багатьох єврейських релігійних громад стали ще більш яскравішими після утворення в Палестині держави Ізраїль. Деякі синагоги відслужили з цього приводу святкові богослужіння. На такому богослужінні в Московській хоральній синагозі, наприклад, зібралось більше 10 тисяч осіб»<sup>14</sup>.

Активізувалася боротьба з єврейськими релігійними громадами під час боротьби з «космополітами», що мала відверто антисемітське забарвлення. Саме в цей період відбувається масове закриття синагог та звуження практичної діяльності іудейських релігійних громад в Україні. Про це свідчать дані наведені у таблиці<sup>15</sup>.

	На 1 січня 1948 р.			На 1 січня 1956 р.		
	Кількість релігійних громад і груп	Кількість служителів культу	Орієнтовна кількість віруючих	Кількість релігійних громад і груп	Кількість служителів культу	Орієнтовна кількість віруючих
Юдеї (разом із караїмами)	59	54	21000	42	34	3030

На нашу думку, зазначені дані не відображають об'єктивної картини, в силу того, що в статистичних відомостях зустрічаються огріхи в підрахунках, оскільки партійні органи не завжди виявляли підпільні релігійні громади. Проте, вони відкривають основні тенденції антирелігійної політики радянської влади у повоєнний період стосовно юдейських громад.

Особливістю антирелігійної політики стосовно іудейського культу даного періоду стало те, що вона мала неприховану антисемітську спрямованість, яка була направлена не просто на знищення релігійних громад, а на знищення способу життя євреїв, де релігійна громада завжди посідала значне місце. У квітні 1949 року Уповноважений Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий зазначав: «Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних громад говорить про те, що багато з цих громад використовуються нецерковним елементом, який, пробираючись у громади до керівництва, займається зовсім не властивими релігійній громаді функціями, перетворюючи досить часто синагоги в гнізда націоналістичних проявів»<sup>16</sup>.

Розпочата А. Ждановим боротьба проти «низькопоклонства» перед Заходом дуже швидко перетворилася на кампанію боротьби проти «космополітизму», що мала на меті кримінально-політичне переслідування єврейських організацій, у тому числі релігійних. Чітко спланованих форм державний антисемітизм набув з ліквідацією Єврейського антифашистського комітету, який звинуватили в антирадянській пропаганді та роботою на користь іноземної розвідки.

З цього часу більшість лідерів іудейських громад визначалися як антирадянські елементи. Так, на думку влади, до антирадянських центрів

України належала Львівська синагога, яка відновила своє існування у перші дні визволення міста. Голова львівської громади Д. Соболю підозрювався у «причетності до агентури американської розвідки» і вважався «кадровим єврейським націоналістом»<sup>17</sup>. Не був кращим, на думку влади, і «активний сіоніст» Л. Серебряний, який замінив Д. Соболя після від'їзду останнього до Польщі у жовтні 1945 р.<sup>18</sup>.

На думку В. Войналовича, у перші повоєнні роки місто Львів перетворилось на свого роду «перевалочну базу» радянських євреїв до еміграції в Польщу і далі у Палестину<sup>19</sup>. У лютому 1946 року органами МДБ було викрито і ліквідовано львівський нелегальний пункт переправки євреїв до Польщі, а його організатора К. Скопа було засуджено до 10 років ув'язнення в таборах<sup>20</sup>.

Завданнями влади було не тільки знищити існуючі громади, а й не допустити утворення нових. Коли біля двох десятків єврейських сімей поселилися в повоєнний період у Меджибожі, довоєнна єврейська громада фактично не відновилася. Проте, коли на початку 1950-х років декілька з них зібралися, щоб зустріти свято Песах, вони були заарештовані на кілька місяців за «сіоністську пропаганду»<sup>21</sup>.

В умовах наступу влади іудейські релігійні громади перетворилися на національні осередки благодійності, сприяння розвитку освіти та культури єврейського населення України. Факти добровільної діяльності іудейських громад у цьому напрямку були зафіксовані у Чернівцях, Житомирі, Харкові, Дніпропетровську та ряді інших міст України.

Спроби влади загнати діяльність релігійних громад відповідно до законодавства СРСР і обмежити її лише релігією, зазнали поразки. Тоді влада вдалася до випробуваного ще у 30-х роках засобу – загальної кампанії по звуженню мережі діючих іудейських культових споруд. Так, у Чернівцях з 17 синагог, що діяли у перші повоєнні роки, на квітень 1949 року лише 3 продовжили своє функціонування. На 1 січня 1952 року в Україні було 39 зареєстрованих іудейських громад (із 136, що діяли в СРСР). Всього ж за період з 1948 по 1956 роки в Україні припинили свою діяльність 18 споруд юдейського культу<sup>22</sup>.

На думку влади статистика відвідувань віруючими синагог протягом кількох років була фактично незмінною. Максимальна кількість віруючих припадала на найбільші єврейські свята (навесні і восени) і так званий «судний день»<sup>23</sup>. Компартійні органи відзначали, що в дні великих єврейських свят в республіці масовими ставали порушення трудової дисципліни, особливо в торгівлі та промисловості. Так, в «судний день» 10 жовтня 1951 року лише в одному Подільському районі м. Києва не працювало 34 установи торгівлі, працівники яких були в цей час у синагозі. Подібна ситуація була і в інших містах України, де були чисельними

єврейські громади: в Одесі не працювали 38 магазинів і торгівельних палаток, в Чернігові – 33 майстерні побутового обслуговування, а 50 працювало неповний робочий день, в Житомирі не працювало 24 магазина, в Чернівцях – 33 майстерні сфери побутового обслуговування<sup>24</sup>.

Становище іудейських громад залишалось складним на початку 1950-х років і навіть із початком десталінізації антирелігійні процеси продовжувались. Якщо в 1959 році в республіці діяла 41 релігійна громада, то на початку 1962 р. їх залишилось тільки 15. Синагоги мали лише 13 громад<sup>25</sup>. Проте навіть такі показники не задовольняли владу. 21 квітня 1962 року завідувач відділом пропаганди й агітації ЦК КПУ Г. Шевель інформував вище партійне керівництво, що «...Львівський обком партії разом з органами КДБ провів ряд заходів по компрометації активу юдейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті «Львівська правда» було опубліковано серію статей, в яких розвінчувались шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні та спекулятивні махінації і отримували значні прибутки за рахунок віруючих... Виходячи з цього, виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою в справах релігійних культів при РМ СРСР про зняття з реєстрації іудейської релігійної громади м. Львова». Уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К.Поклонник пропонував поширити досвід «львівських партійних та радянських організацій» в інших областях УРСР<sup>26</sup>.

Скорочення кількості зареєстрованих іудейських громад вело до утворення незареєстрованих релігійних організацій – міньянів. В республіці діяли десятки таких громад<sup>27</sup>. Наприклад, в м. Хмельницькому в повоєнний період не було жодної діючої синагоги, а будь-які прояви релігійного життя переслідувались радянською владою. Проте, нелегальні міньяни збиралися на приватних квартирах. О. Бажан, розглядаючи зростання кількості міньянів, відзначає також утворення в кінці 50-х – на початку 60-х років стаціонарних та пересувних підпільних хедерів (іудейських релігійних початкових шкіл для хлопчиків). Органи КДБ зафіксували в цей період такі навчальні заклади на Закарпатті – в м. Ужгороді, м. Виноградіві, с. Середнє Водяне Рахівського району та в ряді інших населених пунктів республіки<sup>28</sup>. Школа з вивчення талмуда існувала біля двох років при Вінницькій синагозі до її закриття у 1949 р.<sup>29</sup>.

Боротьба з міньянами велася шляхом обкладання податками осіб, на квартирах яких відбувалися богослужіння, застосуванні до лідерів громад адміністративних заходів, якщо міньяни влаштовувалися в державних чи комунальних будівлях. Але, як зазначала влада, ці заходи не дали бажаних результатів. Тому число нелегальних діючих релігійних

об'єднань було доволі високим. Лише в одній Вінницькій області на 1949 р. було більше 40 підпільних релігійних громад<sup>30</sup>. На 1 січня 1952 року із 244 діючих без реєстрації релігійних об'єднань в СРСР 148 діяло в Україні. Як зазначалось владою, «ці дані, безумовно, не могли відображати наявності справжньої кількості міньянів, які існували всюди, де проживали віруючі євреї»<sup>31</sup>.

Слід зазначити, що при М. Хрущові іудаїзм був оголошений шкідливою релігією. Крім того, що закривались синагоги та не дозволялось збиратися на молитву у приватних квартирах, була заборонена навіть випічка маци на Пасху. Бажаючі емігрувати за кордон євреї автоматично позбавлялись роботи.

Усі намагання влади розпорозити, дискредитувати іудейські релігійні громади, не дали бажаного результату. В подальші роки, їх кількість не тільки не зменшувалась, а й збільшувалась. На думку О.Бажана, діяльність влади лише прискорила процес виходу іудейських релігійних громад з під впливу держави<sup>32</sup>.

Особливо непокоїла владу діяльність «єврейських клерикалів», представників «реакційної течії в іудейському віросповіданні, що направлена на встановлення панування церкви і духівництва в політичному і культурному житті єврейського народу»<sup>33</sup>. Таких клерикалів лише в одній Вінницькій області на 1954 р. нараховувалось більше 4000 осіб, які в основному об'єднувались навколо легально діючих в містах Жмеринці, Ямполі, Бершаді та Чернівцях синагог, а також нелегальних міньянів<sup>34</sup>. В березні 1953 р. було заарештовано частину верхівки «міньянів», що діяли у м. Вінниці. Слідством було встановлено, що діяльність клерикалів у місті очолювали до 9 колишніх «хасидів» – «найбільш фанатичної і консервативної течії клерикалізму». А основою їхньої діяльності були «проведення нелегальних зборищ, на яких, під виглядом проведення релігійних обрядів, велась пропаганда про нібито принижене становище євреїв в СРСР, висловлювалась брехня на радянську дійсність, вихвалялись умови життя в США і Ізраїлі, збирались кошти для утримання нелегальних синагог...»<sup>35</sup>. Вінцем антирелігійної пропаганди та з метою дискредитації іудейських громад у 1963 році була видана книга Т. Кічка «Іудаїзм без прикрас»<sup>36</sup>.

«Символами розтрощеної і знівченої гідності», за словами В. Войналовича, залишалися у повоєнний період єврейські кладовища<sup>37</sup>. У місті Києві площа єврейського кладовища була розподілена під городи, всі пам'ятники і надгробні плити були зняті та скинуті неподалік, а єврейські кладовища в Ніжині, Прилуках, Чернігові, Полтаві, Кременчуці використовувались під пасовища. Дуже часто огорожі та надмогильні плити використовувались як будівельний матеріал<sup>38</sup>.

Антиєврейський наступ влади не зупинявся навіть перед малочисельними групами іудейської людності у Криму. Мова, насамперед, йде про ашкеназів, кримчаків та караїмів<sup>39</sup>. Наприклад, якщо до 1917 року в Криму було 40 караїмських громад (найчисельніші з них діяли в Євпаторії, Бахчисараї, Феодосії, Балаклаві та Перекопі), 20 кінас (молитовних будинків), 13 учбових закладів, то в 50-х роках була закрита фактично остання кінаса (мала Євпаторська)<sup>40</sup>.

У боротьбі проти іудаїзму добралися навіть до Хазарського каганату. 25 грудня 1951 року у газеті «Правда» було написано «про невірну, явно завищену роль в радянській історичній науці оцінки Хазарського каганату, офіційною релігією якого був іудаїзм»<sup>41</sup>.

Таким чином, протягом перших повоєнних століть, внаслідок цілеспрямованої політики влади, іудейським релігійним громадам, як легальним, так і підпільним, було завдано непоправної шкоди, а разом з тим і єврейському народу, що існував століттями і протягом довгого історичного періоду був важливою складовою багатонаціонального українського суспільства. Відкритими репресіями, компрометацією вдалось знищити частину легально діючих громад, а іншу загнати в глухе підпілля. Проте, навіть в цих умовах релігійне життя тривало, і залишалося чи не основною підвалиною єврейської національної меншини в Україні, хоч все частіше текло у формі міньянів, хедерів чи інших нелегальних об'єднань.

У даній статті автором проаналізовано лише основні аспекти антиєврейської антирелігійної діяльності влади у повоєнний період. Потребують більш детального вивчення форми тиску влади на релігійні громади та діяльність нелегальних іудейських громад в Україні зазначеного періоду.

---

<sup>1</sup> Даниленко В. Єврейське питання // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Відповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2002; Данилюк Ю. Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х рр. // Єврейська історія і культура: Матеріали конференції (Київ, 8–9 грудня 1994 р.). – К., 1995; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Д., 2003; Справа Єврейського антифашистського комітету. В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 3–4; Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001; Шитюк М.М. 1944–1954 роки: перше повоєнне десятиліття // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. – Николаїв-Одеса, 2002.



<sup>2</sup> Феллер М. Про наших Великих Духом: Есе з україноюдаїки. – Львів, 2001; Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич, 1998; І.Левітас. Був такий комітет // Еврейские вести. – 2002. – № 15–16.

<sup>3</sup> Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории. – К., 2004; Костырченко Г. В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в послевоенное сталинское десятилетие. – М., 1994; Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – 2001.

<sup>4</sup> Шкаровский М.В. Смена религиозной политики Советского государства в годы войны и ее последствия // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995; Крейзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 8–9 грудня 1994. – К., 1995.

<sup>5</sup> Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Із архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (2/4). – С. 209-218; Войналович В. Чорні дні «чорного духовенства» // Із архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 207-227; О.Бажан. Розділяючи на «чистих» та «нечистих» // Із архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 218-234.

<sup>6</sup> Винокурова Ф.А. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941–1944 гг. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. – Житомир, 2009. – С. 402.

<sup>7</sup> Там само. – С. 401.

<sup>8</sup> Там само. – С. 402.

<sup>9</sup> Подольский А. Катастрофа европейского еврейства: религиозный та філософський аспекти // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції. Київ. 21–22 серпня 1995. – К., 1996. – С.148.

<sup>10</sup> Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСП) – Ф. 17. – Оп. 132. – Спр. 111. – Арк. 44–68.

<sup>11</sup> Там само. – Арк. 49.

<sup>12</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 358.

<sup>13</sup> Там само.

<sup>14</sup> РДАСП. – Ф.17. – Оп.132. – Спр.111. – Арк.44–68.

<sup>15</sup> Таблицю складено за архівними даними Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 184. – Арк. 74.

<sup>16</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 93.

<sup>17</sup> Там само. – Арк. 347.

- <sup>18</sup> Там само.
- <sup>19</sup> Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // Із архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (2/4). – С. 214.
- <sup>20</sup> Там само. – С. 215.
- <sup>21</sup> 100 єврейских местечек Украины: исторический путеводитель / Авторы-составители: В.Лукин, Б.Хаймович. – Вып/ 1. Подолия. – Иерусалим – Санкт-Петербург, 1998. – С. 166.
- <sup>22</sup> ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 94; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 148. – С. 74;
- <sup>23</sup> РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 132. – Спр. 497. – Арк. 36, 58–61.
- <sup>24</sup> Там само.
- <sup>25</sup> Бажан О. Розділяючи на «чистих» та «нечистих» // Із архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 221.
- <sup>26</sup> ЦДАГО України. – Оп. 24. – Спр. 5488. – Арк. 57-58, 231-232.
- <sup>27</sup> Міньян – кворум, необхідний для колективної молитви не менш як 10 повнолітніх (старше 13 років) чоловіків.
- <sup>28</sup> О.Бажан. Вказана праця. – С.222.
- <sup>29</sup> Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 40. – Спр. 272. – Арк. 92.
- <sup>30</sup> РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 132. – Спр. 111. – Арк. 44–68.
- <sup>31</sup> Там само.
- <sup>32</sup> Там само.
- <sup>33</sup> ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 40. – Спр. 272. – Арк. 89.
- <sup>34</sup> Там само. – Арк. 92.
- <sup>35</sup> Там само.
- <sup>36</sup> Екельчик С. Антисемитизм на Украине (из опыта подготовки энциклопедической статьи) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції. Київ. 21–22 серпня 1995. – К., 1996. – С. 182.
- <sup>37</sup> В.Войналович. Вказана праця. – С. 216.
- <sup>38</sup> Там само.
- <sup>39</sup> Ашкенази (від івритської назви німецьких земель в середні віки – «Ашкеназ») євреї німецьких земель, а потім всі нащадки єврейського населення середньовічної Німеччини, носії мови ідиш.
- <sup>40</sup> Найман О. Історія євреїв України. – К., 2003. – С. 36.
- <sup>41</sup> Там само. – С. 51.